

جغرافیا و روابط انسانی، پاییز ۱۳۹۷، دوره ۱، شماره ۲

تحلیل نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر تبریز

مهدی کروی^۱، جعفر بهاری^{۲*}، شهلا بهاری^۳، حامد بهاری^۴، سمیرا محمدی^۵

^۱ دانشیار گروه مدیریت جهانگردی، دانشگاه علامه طباطبائی

^۲ دانشجوی دکتری مدیریت گردشگری، دانشگاه علم و فرهنگ تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ گروه مدیریت، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۳۶۹۷-۱۹۳۹۵، تهران، ایران

^۴ گروه شیمی، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۳۶۹۷-۱۹۳۹۵، تهران، ایران

^۵ دانشجوی دکتری مدیریت گردشگری، دانشگاه علم و فرهنگ تهران، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۱۳

چکیده

از جمله بخش هایی که در عرصه اقتصادی جهان طی سال های اخیر از رشد چشمگیر و قابل توجهی برخوردار بوده و پیش بینی می شود طی دو دهه آینده به پردرآمدترین و تأثیرگذارترین بخش اقتصادی کشورها تبدیل شود، صنعت گردشگری است. بهره گیری از این بخش برای دستیابی به توسعه پایدار در هر منطقه، نیازمند طرح و برنامه عملیاتی و اجرایی متکی بر شناخت توان های نهفته گردشگری از یک سو و ویژگی های گردشگران بهره گیرنده از این امکانات از سوی دیگر است. تحقیق حاضر با هدف تحلیل نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر تبریز در شهریورماه ۱۳۹۵ صورت پذیرفته است. و داده های مورد نیاز برای این تحقیق با روش نمونه گیری در دسترس از کارشناسان و صاحب نظران سازمان ها و موسسات دولتی و خصوصی مرتبط با حوزه گردشگری در شهریورماه ۱۳۹۵ و با ابزار پرسشنامه جمع آوری شده است. جامعه آماری در این تحقیق کارشناسان و صاحب نظران سازمان ها و موسسات دولتی و خصوصی فعال در حوزه گردشگری استان آذربایجان شرقی است. حجم نمونه بر اساس فرمول نمونه گیری کوکران ۲۶۷ نفر برآورد شد. ماهیت تحقیق از نوع توصیفی- همبستگی می باشد. همچنین از نرم افزارهای *SPSS 16* و *Lisrel 8.5* از روش های مختلف آمار توصیفی و استنباطی برای تجزیه تحلیل داده ها و آزمون فرضیه ها استفاده شده است. نتایج بدست آمده حاکی از آن است که گردشگری موجب افزایش توسعه اقتصادی و هر یک از ابعاد آن که عبارتند از: افزایش درآمد، افزایش اشتغال و کاهش بیکاری افراد در شهر تبریز می شود.

کلید واژگان: گردشگری، توسعه اقتصادی، اشتغال، لیزرل، تبریز.

از جمله بخش‌هایی که در عرصه اقتصادی جهان طی سال‌های اخیر از رشد چشمگیر و قابل توجهی برخوردار بوده و پیش‌بینی می‌شود طی دو دهه آینده به پردرآمدترین و تأثیرگذارترین بخش اقتصادی کشورها تبدیل شود، صنعت گردشگری است. بهره‌گیری از این بخش برای دستیابی به توسعه پایدار در هر منطقه، نیازمند طرح و برنامه عملیاتی و اجرایی متکی بر شناخت توان‌های نهفته گردشگری از یک سو و ویژگی‌های گردشگران بهره‌گیرنده از این امکانات از سوی دیگر است (رفیعی دارانی و براتی، ۱۳۹۳: ۱۱۰). امروزه گردشگری فراتر از یک صنعت به مثابه یک پدیده پویای جهانی و اجتماعی دارای پیچیدگی‌های خاص خویش است (حیدری چپانه، ۱۳۸۳: ۲۶). اهمیت سیر و سفر و گردشگری در تعالی فرهنگی و تفاهم بین‌المللی سبب شده که مجمع عمومی سازمان ملل متحد، روز ۲۹ سپتامبر (۵ مهر) هر سال را روز جهانی «گردشگری» اعلام کند. لذا جابه‌جایی و حرکت انسانها، به جز تأثیرات فرهنگی و روحی ثمرات اقتصادی عظیمی به بار می‌آورد (محللاتی، ۱۳۸۰: ۱۵). توسعه گردشگری، آثار فراوان در ابعاد اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در کشور برجا می‌گذارد. ایجاد اشتغال، به جریان انداختن سرمایه‌های اقتصادی، افزایش درآمدهای خارجی در پی افزایش تقاضای سفر خارجی و به دنبال آن افزایش امنیت در کشور از جمله آثار مثبت گردشگری محسوب می‌گردد. دریافتی‌های ارزی حاصل از گردشگری بیشتر از صادرات نفتی، خودرو و تجهیزات ارتباطی است. همچنین گردشگری نقش مهمی در ترغیب سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، ایجاد درآمد برای دولت و همچنین بخش خصوصی، اشتغال زایی مستقیم و غیر مستقیم داشته است (رفیعی دارانی و براتی، ۱۳۹۳: ۱۱۱). صنعت گردشگری، نقش قابل توجهی در توسعه اقتصادی نواحی مختلف دارد و می‌تواند تغییرات فرهنگی و اجتماعی مهمی را در مقصد ایجاد کند و از طریق توزیع درآمد، اشتغال زایی و کاهش فقر، باعث توسعه و پیشرفت اجتماعی شود و رفاه و سلامت عمومی را ایجاد کند. این صنعت، تأثیرات چشمگیری بر اقتصاد و مسائل اقتصادی شهرها، نواحی و کشورها از قبیل: اشتغال، منابع انسانی، درآمد سرانه، تجارت بین‌المللی، تراز پرداخت‌ها و ... دارد (نصیری هنده خاله و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۷). کارشناسان پیش‌بینی می‌کنند که در سال ۲۰۲۰ میلادی صنعت گردشگری به عنوان سودآورترین صنعت جهان درخواهد آمد، به طوری که از آن به عنوان صادرات نامرئی که مرکز اقتصادی آن شهرها هستند نام برده شده است (موحد، ۱۳۸۱: ۳). با توجه به اهمیت و سهم روزافزون بخش گردشگری در اقتصاد نوین، برنامه ریزی در جهت تقویت زیرساخت‌های گردشگری و ارتقای کیفیت خدمات و امکانات گردشگران، بیش از پیش ضروری می‌نماید. زیرا اعتقاد بر این است که رضایت گردشگران باعث می‌شود بازگشت و تداوم مسافرت به مقصد، از یک سو و ترغیب دوستان و آشنایان به دیدار از شهر مقصد موثر واقع شود و به این ترتیب، موجبات تداوم و پایداری گردشگری و رونق اقتصادی در منطقه موردنظر می‌شود (فنی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۳). شهر تبریز از دیرباز تأثیر زیادی در زمینه‌های مختلف از جمله سیاسی و اقتصادی داشته است. تبریز اولین پایتخت ایران در زمان صفویان و شهر ولیعهد نشین دودمان قاجار بود. با کشفیات اخیر در محوطه مسجد کبود قدمت تبریز تا ۴۵۰۰ سال برآورد می‌شود. در سده چهارم هجری یاقوت حموی تبریز را مشهورترین شهر آذربایجان می‌خواند. در سده‌های پنجم تا سوم پیش از میلاد تبریز یکی از شهرهای پرجمعیت آن دوران بشمار میرفته است. شهر

دارای دروازه‌های متعددی بوده و بیش از ۳۰۰ کاروانسرای در آن جای داشته‌است. به لحاظ استقرار آن در منطقه جغرافیایی خاص شهر پی در پی دستخوش حوادث طبیعی مانند زلزله گشته‌است و همچنین به عنوان بزرگ‌ترین شهر نزدیک به ارمنستان و روم شرقی آن زمان همیشه مورد تاخت و تاز دشمنان شمالی و شمال شرقی قرار گرفته‌است. بدین علت با وجود قدمت کهن آن اکثر آثار تاریخی آن از بین رفته‌است. تبریز یکی از با اهمیت ترین مراکز بازرگانی آن دوران بوده و به‌عنوان پل ارتباطی بین شرق و غرب اهمیت فراوانی داشته‌است. مردمان آن از دیرباز به کار بازرگانی اشتغال داشتند و این فرهنگ تا کنون نگهداری شده‌است. از این رو شهر تبریز از نظر فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی از مراکز مهم برای تحقق بخشیدن به امر گردشگری در میان استان های مختلف ایران می باشد (بهاری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰).

مبانی نظری تحقیق

گردشگری مجموع پدیده ها و ارتباطات ناشی از کنش متقابل میان گردشگران، سرمایه، دولت ها و جوامع میزبان، دانشگاه ها و سازمان های غیر دولتی، در فرایند جذب، حمل و نقل، پذیرایی و کنترل گردشگران و دیگر بازدید کنندگان است (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۰: ۱). گردشگری به عنوان یکی از عظیم ترین صنایع دنیا با بسیاری از بخش های اصلی اقتصاد جهانی ارتباط دارد (اولادی قادیکلایی، ۱۳۸۸: ۲۱). دکتر روستا گردشگری را زندگی موقت، متمایز، لذت بخش و خاطره انگیز تعریف می کند (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶: ۱۵). اقتصاددانان معتقدند که گردشگری یکی از امید بخش ترین صنایعی است که جهان سوم می تواند از قابلیت های آن برای جانشینی دیگر صنایع و توسعه استفاده کند (جلالی عنصرودی، ۱۳۸۸: ۲۳). گردشگری به عنوان یک فعالیت پایه اقتصادی، می تواند زمینه های اصلی بهبود سطح کیفیت زندگی ساکنان محلی را فراهم آورد (رمضان زاده لسبوئی و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۲). امروزه صنعت گردشگری به عنوان بزرگترین و متنوع ترین صنعت و همچنین منبع اصلی اشتغال و رشد و توسعه اقتصادی کشورها محسوب می گردد (کارگر، ۱۳۸۶: ۲۲۴). توسعه اقتصادی عبارت است از کاربرد منابع تولیدی به نحوی که موجب رشد بالقوه مداوم درآمد سرانه در یک جامعه بشود. و نیز اظهار شده که توسعه اقتصادی فرآیندی است که طی آن مبانی علمی و فنی تولید از وضعیت سنتی به وضعیت مدرن متحول می شوند (بهاری و فراهانی، ۱۳۹۲). در سیستم اقتصاد جهانی، گردشگری روز به روز اهمیت بیش تری می یابد (گی، ۱۳۸۶: ۲۸۴). صنعت گردشگری وسیله مهمی برای تحصیل ارز و شناساندن تولیدات و محصولات داخلی به خارجیان و در نتیجه وسعت و گسترش دادن بازارهای صادراتی است و به لحاظ ایجاد خدمات گوناگون و اشتغال و نیز کمک به سرعت گردش پول، یکی از مهم ترین منابع تولیدی کشورها به شمار می رود (رضوانی، ۱۳۸۲: ۲۰۴). صنعت گردشگری دارای آثار اقتصادی گسترده ای است؛ افزایش اشتغال و تنوع فعالیت های اقتصادی، کاهش بیکاری و ایجاد اشتغال برای مردم کم درآمد، ارتقای سطح زندگی مردم، بهبود زیرساخت ها و امکانات موجود از مهم ترین تأثیرات مثبت اقتصادی توسعه گردشگری به شمار می روند. صنعت گردشگری می تواند تأثیر مهمی بر افزایش اشتغال، درآمدهای مرتبط با مکان های اقامتی و نیز درآمدهای دولتی کشورها داشته باشد (طیبی و همکاران، ۱۳۸۶: ۹۱). در مطالعات متعدد، نقش گردشگری به عنوان منبع جدیدی برای ایجاد اشتغال، کسب درآمد، دریافت های مالیاتی بیش تر، جذب ارز و تقویت زیرساخت

های اجتماعی که موجب رشد و توسعه سایر صنایع می شود، مورد تأیید قرار گرفته است (کاظمی، ۱۳۸۷: ۱). امروزه گردشگری یکی از مسائل مهم و موثر اقتصادی و از عوامل مهم و برجسته ارتباطی، اجتماعی و فرهنگی در سطح جهان محسوب می شود. در واقع گسترش زیرساخت های اقتصادی، بهداشتی امنیتی و ارتباطی در قرن بیست و یک گردشگری را به واقعیتی اجتناب ناپذیر در زندگی انسان ها تبدیل کرده است (سقایی و علیزاده، ۱۳۹۲: ۲). از این رو گردشگری یکی از صنایع کلیدی در هر جامعه است که می تواند توجه برنامه ریزان را جلب کند، زیرا این صنعت بر بسیاری از بخش های جامعه، از جمله بخش های اقتصادی، فرهنگی و زیست محیطی تأثیر می گذارد. از طرف دیگر، حجم زیاد مسافرت ها در سال های اخیر موجب شده است گردشگری یکی از بزرگترین صنایع در دنیا معرفی شود (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۸)، به طوری که درآمد گردشگری به همراه حمل و نقل مسافران در حدود ۱۷ درصد کل صادرات دنیا را تشکیل می دهد. با توجه به اهمیت فزاینده گردشگری در دنیای امروز و رقابتی شدن بازار گردشگری در سرتاسر جهان، مقاصد گردشگری رقابت فزاینده ای با یکدیگر برای جذب گردشگران دارند. گسترش صنعت گردشگری در هر نقطه از جهان مستلزم شرایط و امکانات ویژه ای مانند آب و هوا، آثار باستانی، جاذبه های طبیعی، آداب و سنن، زیرساخت ها، امکانات و تجهیزات است (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۲). لذا هر یک از مقاصد گردشگری باید تلاش کنند سهم خود را از این صنعت و درآمدهای آن افزایش دهند. هم اکنون بسیاری از کشورهای پیشرفته جهان، گردشگری را بهترین راه اعتلای فرهنگ، ایجاد تفاهم بین المللی و دستیابی به درآمدهای سرشار اقتصادی می دانند (دخیلی کهنوی، ۱۳۸۳: ۴). گردشگری از دید اقتصادی یکی از سریع ترین راه های برگشت سرمایه است و بالاترین ضریب انباشت سرمایه را دارد؛ زیرا سرمایه به صورت ارز وارد کشور می شود (ابهری، ۱۳۸۴: ۳۱). در واقع مهمترین هدف توسعه توریسم داخلی و خارجی، توسعه اقتصادی - اجتماعی نواحی مقصد است (Sharpley & Richard, 1977:40).

پیشینه تحقیق

بهراری و فراهانی (۱۳۹۲) مطالعه ای با عنوان «نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی و پایدار کشور» انجام دادند. و نتایج بدست آمده حاکی از آن است که ایران به عنوان کشوری که از یک سو دارای پتانسیل ها و توانمندی های فراوان در شاخه های گوناگون گردشگری است؛ و از سوی دیگر کشوری است دارای جمعیت جوان که نرخ بیکاری نسبتاً بالایی دارد، می تواند با برنامه ریزی درست در حوضه گردشگری، بر معضل بیکاری خود فائق آید. متأسفانه تا کنون شاهد بهره مندی کشورمان از این موقعیت نبوده ایم. با توجه به این نکته که اقتصاد کشورمان تلاش دارد خود را از یوغ تک محصولی بودن درآورد، به نظر می آید سرمایه گذاری و توجه بیشتر به این صنعت می تواند کمک شایانی در این راه بنماید. در این مقاله سعی شده تا چالش ها و راهکارهای مدیریتی و مواردی که متجر به رشد و توسعه اقتصادی و پایدار کشور می شود ارائه گردد.

رفیعی دارانی و براتی (۱۳۹۳) مطالعه ای با عنوان «نقش صنعت گردشگری در ایجاد اشتغال در استان خراسان رضوی» انجام دادند. و نتایج نشان می دهد افزایش یک درصدی در سرمایه گذاری صنعت گردشگری (هتل و رستوران)، ۱۵۳۱۶ نفر اشتغال در سطح اقتصاد استان ایجاد می کند که از این میان، ۵۳۴ نفر شغل در صنعت گردشگری (معادل ۳,۵ درصد کل اشتغال ایجاد) را

ایجاد خواهد شد. همچنین اشتغال ایجاد برای افزایش یک درصدی در ارزش افزوده صنعت گردشگری، بیانگر سهم ۵۸ درصدی اشتغال در خود بخش گردشگری و ۴۲ درصدی در سایر فعالیت ها می باشد.

حاجی نژاد و همکاران (۱۳۸۸) رابطه معنی داری بین رشد گردشگری تجاری در شهر بانه و تغییرات کالبدی و فضایی شهر گزارش دادند و افزایش جمعیت شهری، افزایش کاربری اراضی، افزایش ساخت و ساز و واحدهای مسکونی و مجتمع های تجاری به همراه رشد مراکز اقامتی و پذیرایی، از بارزترین نمودهای این روابط و تغییرات ذکر کردند.

مهرابی بشر آبادی و همکاران (۱۳۹۰) در مطالعه بررسی نقش صنعت گردشگری در اقتصاد استان کرمان و توسعه کالبدی شهرستان های آن به این نتیجه دست یافتند که توسعه صنعت گردشگری در استان کرمان می تواند محرک خوبی در توسعه اقتصادی استان باشد. نتایج حاصل از تحلیل جدول داده- ستانده حاکی از آن است که بخش های مرتبط با صنعت گردشگری از لحاظ برقراری پیوند با سایر بخش های اقتصادی استان از بخش های پیشرو در اقتصاد استان زنجان محسوب شده و لذا این صنعت می تواند از دو سمت عرضه و تقاضا، تولید در سایر بخش ها و کل اقتصاد استان را رونق بخشد.

نصیری هنده خاله و همکاران (۱۳۹۵) مطالعه ای با عنوان «شناسایی رابطه بین توسعه صنعت گردشگری و رشد اقتصادی استان زنجان» انجام دادند. براساس یافته های پژوهش در استان زنجان، صنعت گردشگری و بخش های مرتبط با این صنعت، از لحاظ برقراری پیوند با سایر بخش های اقتصادی این استان می تواند از بخش های پیشرو در اقتصاد استان زنجان محسوب شود، لذا این صنعت از کانال عرضه خدمات گردشگری و تقاضا برای بهره مندی از خدمات گردشگری، تولید محصولات گردشگری در سایر بخش ها، کل اقتصاد زنجان را رونق بخشد.

میراج (۱۳۸۶) در مطالعه اثر جاذبه های گردشگری استان سمنان بر پویایی اشتغال به این نتیجه دست یافت که به دلیل واقع شدن این استان بین شهرهای تهران، مشهد و کریدور عبور ۱۲ میلیون گردشگر در طول سال، در طول برنامه ی چهارم توسعه می تواند از راه گردشگری ۱۲۳۲۹۶/۲۴ میلیون ریال درآمد کسب نماید که با این درآمد می توان برای ۹۴۸ نفر از جوانان استان ایجاد اشتغال کرد.

طیپی و همکاران (۱۳۸۶) در مطالعه ای به بررسی توسعه گردشگری و رشد اقتصادی در ایران پرداخته اند و اعلام کردند که بین توسعه گردشگری بین المللی و رشد اقتصادی رابطه متقابل و دوطرفه ای وجود دارد؛ به طوری که می توان گفت هر چه کشور از رشد اقتصادی بیش تری برخوردار باشد، از تعداد گردشگران بیش تری نیز برخوردار است و همچنین، هرچه گردشگری بین المللی کشور از میزان توسعه بالاتری برخوردار باشد، کشور به رشد اقتصادی بیش تری نیز دست خواهد یافت.

ضرابی و پریخانی (۱۳۹۰) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که توسعه گردشگری در شهرستان مشکین شهر آثار نامطلوبی را در محیط زیست به وجود آورده است. همچنین توسعه گردشگری در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهرستان مشکین شهر تأثیر داشته است.

صیدایی و رستمی (۱۳۹۰) در مطالعه ای تحت عنوان «سنجش تأثیرات اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری شهر کرمانشاه» به این نتیجه رسیده اند که با توجه به توانمندی های شهر کرمانشاه، توسعه گردشگری به ترتیب در توسعه اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی تأثیر معنی داری داشته و به ترتیب ۱۷ و ۱۶ درصد تغییرات اقتصادی و اجتماعی به توسعه گردشگری بر می گردد.

صیدالی و همکاران (۱۳۹۱) در نتایج بررسی اثرات گردشگری در توسعه روستایی که در روستای چهل چای شهرستان مینودشت به انجام رسیده است، نشان دادند صنعت گردشگری تا به امروز نوعی از تنوع شغلی را به ویژه در بخش خدمات روستایی ایجاد نموده است.

نتایج مطالعه اسفندیاری و همکاران (۱۳۹۲) در بررسی نقش صنعت گردشگری در توسعه اجتماعی شهرهای مرزی که در استان گلستان انجام شده، نشان داد که بین شاخص های توسعه گردشگری با بهبود کیفیت خدمات اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی جامعه محلی، رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد.

مطیعی لنگرودی و رضائیه (۱۳۹۲) با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از ابزار پرسشنامه به «ارزیابی اثرات اقتصادی گردشگری از دیدگاه جامعه میزبان در تفرجگاه بندر ارومیه» پرداخته اند. نتایج این پژوهش نشان می دهد که گردشگری اثرات مثبتی همچون ایجاد اشتغال برای جوانان و افزایش درآمد برای ساکنین محلی و اثرات منفی مانند افزایش قیمت زمین برای ساکنین محلی به دنبال داشته است.

زارعی نمین و همکاران (۱۳۹۰) در بررسی اثرات درآمدی صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی کشورهای اسلامی عضو *D8* به این نتیجه دست یافته اند که درآمدهای ناشی از گردشگری تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصاد این مجموعه از کشورها داشته است.

امیر حاجلو و همکاران (۱۳۹۲) با روش توصیفی - تحلیلی و بهره گیری از پرسشنامه و با استفاده از فن رتبه بندی و براساس تشابه به راه حل ایده آل (فن تاپسیس) به ارزیابی و الویت بندی اثرات گردشگری در سطح ملی پرداخته اند. نتایج تحقیق بیانگر آن است که در بین پیامدهای گردشگری بیش ترین آثار مثبت مربوط به بعد اقتصادی و در مرحله بعد اجتماعی است. بالاترین اولویت اثرات اقتصادی و اجتماعی گردشگری شامل اشتغال زایی و کمک به توسعه منطقه ای و تغییر در الگوهای فرهنگی و ارتقای سطح آگاهی بود.

شربت (۱۳۹۴) مطالعه ای با عنوان « بررسی نقش گردشگری در توسعه اقتصادی استان گلستان » انجام داد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گردشگری در ایجاد و توسعه اشتغال، افزایش میزان سرمایه‌گذاری، ارتقای سطح درآمد و بهبود شاخص‌های کیفیت زندگی مردم استان گلستان تأثیر مثبت و مؤثر دارد.

نجفی نسب و دیزجی (۱۳۹۰) مطالعه ای با عنوان « نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی ایران » انجام دادند. این مقاله در پی مقایسه و بررسی این صنعت در کشورهای جهان و ایران به صورت توصیفی - تحلیلی می‌باشد. آمارها نشان می‌دهد که بسیاری از کشورها سالهاست که به اهمیت این صنعت پی برده و درآمدهای کلانی از این طریق به دست می‌آورند. از جمله علل عدم موفقیت سیاست‌های جذب توریست میتوان به وجود تبلیغات منفی علیه ایران در رسانه‌های خارجی، اتکا بیش از حد به درآمدهای حاصل از فروش نفت خام و عدم سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در این صنعت اشاره نمود که به نظر می‌رسد با رفع مشکلات ساختاری می‌توان به توسعه این صنعت امیدوار بود.

نوروزی و همکاران (۱۳۹۲) مطالعه ای با عنوان « بررسی نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر (مطالعه موردی: شهرستان زاهدان) » انجام دادند. هدف پژوهش حاضر شناخت بنیان‌های طبیعی، تاریخی، شهرستان زاهدان و بررسی نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهرستان می‌باشد که از نظر نوع کاربردی و از نظر روش توصیفی - تحلیلی می‌باشد که در جهت دستیابی به استراتژی مطلوب توسعه گردشگری و روند تأثیر آن در توسعه اقتصادی شهرستان زاهدان با استفاده از روش‌های آماری شامل نمودار توزیع فراوانی، استفاده از نرم افزار *EXCEL* و *SPSS* و تبیین آن شامل آزمون‌های کای اسکور و ماتریس *SWOT* صورت گرفته است. یافته‌های حاصل از این تحقیق گویای آن است که توسعه گردشگری نقش به‌سزایی در رشد اقتصادی و اشتغال در زاهدان خواهد داشت و با شناسایی و رفع عوامل محدودکننده آن می‌توان به اقتصاد و اشتغال در این شهر امیدوار بود و در نهایت با تحلیل نقاط قوت و فرصت‌ها و از بین بردن ضعف‌ها و تهدیدات در شهرستان زاهدان به راهکارهایی جهت دست یافتن به توسعه گردشگری و رشد اقتصادی شهر اشاره می‌نماید.

یوسفی پور (۱۳۷۹) در مطالعه ای با عنوان نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی ایران و راه‌های گسترش آن، به مقایسه آماری بین درآمدهای گردشگری ایران و جهان پرداخته و نشان می‌دهد که سهم ایران از این درآمدها تنها یک درصد است و این امر حاکی از آن است که در برنامه‌های عمرانی و توسعه کشور به گردشگری توجه بسیار کمی شده است.

صباغ کرمانی و امیریان (۱۳۷۹) به بررسی اثرات اقتصادی گردشگری در ایران با استفاده از تحلیل داده - ستانده پرداخته‌اند. در این تحقیق، اثر مخارج گردشگران خارجی بر تولید درآمد، اشتغال، عواید دولت، توزیع درآمد و واردات محاسبه شده است. نتایج نشان می‌دهد که فعالیت‌های هتل‌داری، صنایع غذایی، صنایع دستی و حمل و نقل داخلی بیشترین تأثیر را پذیرفته و بیشترین سهم را از تولید، درآمد و اشتغال ایجاد شده در اثر مخارج گردشگران خارجی را به خود اختصاص داده‌اند.

سوالات تحقیق

سوال اصلی

گردشگری چه نقشی در توسعه اقتصادی شهر تبریز دارد؟

سوالات فرعی

گردشگری به چه میزان در درآمدزایی افراد در شهر تبریز نقش دارد؟

گردشگری به چه میزان در ایجاد اشتغال افراد در شهر تبریز نقش دارد؟

گردشگری به چه میزان در کاهش بیکاری افراد در شهر تبریز نقش دارد؟

اهداف تحقیق

هدف اصلی

هدف اصلی این پژوهش تحلیل نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر تبریز است.

اهداف فرعی

روشن کردن نقش گردشگری بر درآمدزایی افراد در شهر تبریز.

مشخص کردن نقش گردشگری در ایجاد اشتغال افراد در شهر تبریز.

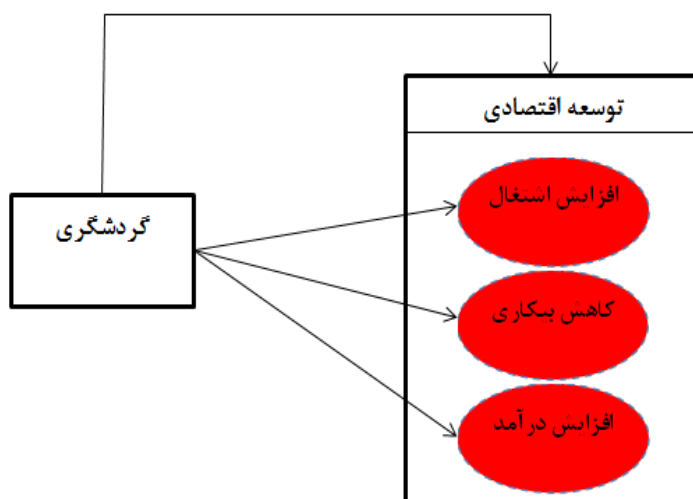
مشخص کردن نقش گردشگری در کاهش بیکاری افراد در شهر تبریز.

مدل مفهومی تحقیق

مدل رابطه بین طرح نظری (تئوری) و کار جمع آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات می باشد. در علوم اجتماعی مدل ها شامل نشانه ها و علائم هستند یعنی خصوصیات برخی از پدیده های تجربی (شامل اجزا و ارتباط آنها) به طور منطقی از طریق مفاهیم مرتبط با یکدیگر بیان می شود. بنابراین، مدل منعکس کننده واقعیت است و جنبه های معینی از دنیای واقعی را که با مسئله تحت بررسی ارتباط دارند مجسم می سازند. روابط عمده را در میان جنبه های مذکور روشن می کند و سرانجام امکان آزمایش تجربی تئوری را با توجه به ماهیت این روابط فراهم می کند. بعد از آزمایش مدل درک بهتری از بعضی از قسمت های دنیای واقعی حاصل می شود. به طور خلاصه باید گفت که مدل دستگاهی است متشکل از مفاهیم، فرضیه ها و شاخص ها که کار انتخاب و جمع آوری اطلاعات مورد نیاز برای آزمون فرضیه را تسهیل می کند (خاکی، ۱۳۹۰). برای ساختن مدل تحلیلی، محقق نهایتاً می تواند به دو

شیوه متفاوت عمل کند که میانشان تفاوت مشخصی وجود ندارد: یا ابتدا از تدوین فرضیه ها شروع می کند و در مرتبه بعدی به مفاهیم می پردازد، یا این که راه معکوسی را طی می کند (خاکی، ۱۳۹۰). در این بخش مدلی مفهومی جهت تحلیل نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر تبریز، با مطالعه روابط سازه های مطرح شده، پیشینه تحقیق و ادبیات موضوع ارائه می گردد. چهارچوب مفهومی تحقیق در شکل ۱ ارائه شده است. این چهارچوب شامل گردشگری به عنوان متغیر مستقل و توسعه اقتصادی و هریک از ابعاد آن به عنوان متغیر وابسته است.

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

فرضیات تحقیق

فرضیه اصلی

گردشگری موجب افزایش توسعه اقتصادی شهر تبریز می شود.

فرضیات فرعی

گسترش گردشگری باعث افزایش درآمد افراد در شهر تبریز می شود.

گسترش گردشگری موجب ایجاد اشتغال افراد در شهر تبریز می شود.

گسترش گردشگری موجب کاهش بیکاری افراد در شهر تبریز می شود.

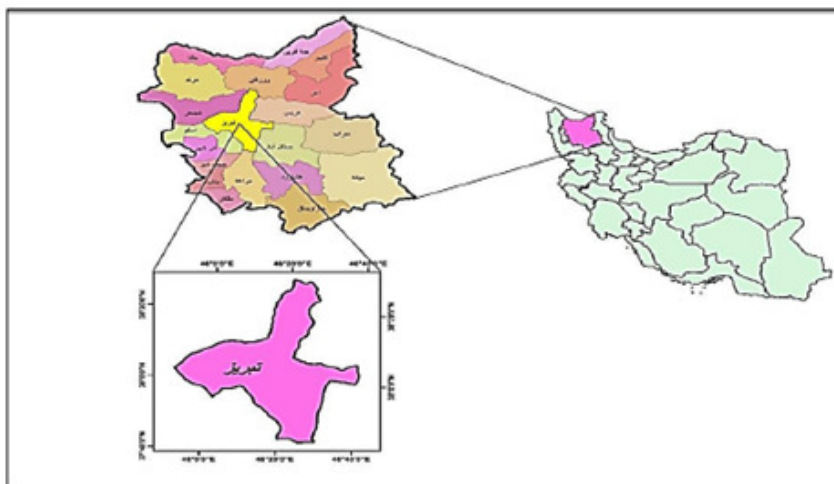
روش شناسی تحقیق

تحقیق حاضر با هدف تحلیل نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر تبریز در شهریورماه ۱۳۹۵ صورت پذیرفته است. پژوهش حاضر، از حیث هدف، پژوهشی کاربردی است و از حیث روش انجام آن، در زمره پژوهش‌های پیمایشی - همبستگی قرار می‌گیرد. همچنین از نرم افزارهای *Sps 16* و *Lisrel 8.5* از روش‌های مختلف آمار توصیفی و استنباطی برای تجزیه تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیه‌ها استفاده شده است. داده‌های مورد نیاز برای این تحقیق با روش نمونه‌گیری در دسترس از کارشناسان و صاحب نظران سازمان‌ها و موسسات دولتی و خصوصی مرتبط با حوزه گردشگری در شهریورماه ۱۳۹۵ و با ابزار پرسشنامه جمع‌آوری شده است. جامعه آماری در این تحقیق کارشناسان و صاحب نظران سازمان‌ها و موسسات دولتی و خصوصی فعال در حوزه گردشگری استان آذربایجان شرقی است. قلمرو مکانی این تحقیق شهر تبریز و قلمرو زمانی تحقیق شهریورماه ۱۳۹۵ می‌باشد. برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است. در این روش، ابتدا یک نمونه اولیه شامل ۳۰ پرسشنامه از کارشناسان و صاحب نظران سازمان‌ها و موسسات دولتی و خصوصی فعال در حوزه گردشگری، پیش‌آزمون شده و با جای‌گذاری انحراف معیار آن به میزان ۰,۵ در فرمول کوکران با دقت برآورد و سطح اطمینان ۹۵٪، میزان خطای ۰,۰۶، حداقل حجم نمونه ۲۶۷ نفر تعیین شده است. با توجه به پیش‌بینی عدم بازگشت تعدادی از پرسشنامه‌ها، ۳۱۱ پرسشنامه به صورت نمونه‌گیری در دسترس بین کارشناسان و صاحب نظران سازمان‌ها و موسسات دولتی و خصوصی فعال در حوزه گردشگری توزیع، و از این تعداد ۲۶۷ پرسشنامه برگشت داده شده که در فرآیند تجزیه و تحلیل استفاده شد. پرسشنامه از لحاظ طراحی، محقق ساخته می‌باشد. برای بررسی و تأیید روایی پرسشنامه حاضر، روایی محتوا و سازه آن بررسی شد. به منظور بررسی و تأیید روایی محتوا ابتدا پرسشنامه در اختیار تعدادی از اساتید و محققان بازاریابی و گردشگری قرار گرفت و از ایشان خواسته شد تا نظرات اصلاحی خود را اعمال کنند. با اعمال این اصلاحات، نسخه نهایی پرسشنامه تهیه و بدین ترتیب، روایی محتوایی آن تأیید شد. سپس به منظور بررسی روایی سازه پرسشنامه حاضر، بار عاملی مربوط به پرسش‌های پرسشنامه محاسبه شد تا پرسش‌هایی که بار عاملی آنها کمتر از ۰,۵ بود از تحلیل نهایی حذف شود. خوشبختانه بار عاملی همه پرسش‌های پرسشنامه بیشتر از ۰,۵ بود و به این ترتیب، هیچ یک از پرسش‌های پرسشنامه حذف نشد و از کلیه پرسش‌های در تحلیل نهایی بهره‌برده شد. جهت بررسی پایایی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. این ضریب برای کل پرسشنامه برابر با ۰,۹۸۸ بوده است.

معرفی منطقه مورد مطالعه

از نظر جغرافیایی، تبریز مرکز آذربایجان شرقی در ۴۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی و ۳۸ درجه و ۲ دقیقه عرض شمالی از نصف النهار گرینویچ واقع شده است. ارتفاع آن از سطح دریا ۱۳۵۰ تا ۱۵۵۰ متر در نقاط مختلف آن متغیر است. تبریز با وسعتی حدود ۱۱۸۰۰ کیلومتر در قلمرو میانی خطه آذربایجان و در قسمت شرقی شمال دریاچه ارومیه و ۶۱۹ کیلومتری غرب تهران قرار دارد. این شهر به دلیل قرار گرفتن در مسیر شرق به غرب و آسیای میانه یکی از کانون‌های مهم سیاسی، اقتصادی، بازرگانی، و فرهنگی ایران بوده است. شهر تبریز، به علت مرکزیت استان و داشتن پیشینه و سابقه در مدنیت، از امکانات خوبی برخوردار است. بنابراین، الگوی فضای توریستی این شهر تحت تأثیر فضای تاریخی شهر قرار گرفته و بیشتر بخش مرکزی شهر را پوشش می‌دهد. بر اساس مصوبه شورای عالی معماری و شهرسازی ایران، تبریز یکی از شش شهر فرهنگی و تاریخی کشور به ثبت رسیده و از خاستگاه‌های

کهن شهرنشینی و مدنیت در کشور است که میراث تاریخی و فرهنگی بسیار غنی و گسترده آن پتانسیل بالایی برای غنای فرهنگی و گسترش گردشگری شهری دارد. از نظر جمعیتی، براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰، جمعیت شهرستان تبریز در حدود ۱ میلیون و ۶۹۵ هزار و ۹۴ نفر و جمعیت مرکز این شهرستان ۱ میلیون و ۵۰۶ هزار و ۱۸۸ نفر برآورد شده است. جمعیت شهری این شهرستان ۱ میلیون و ۴۹۵ هزار نفر و تعداد خانوار آن ۵۱۳ هزار و ۲۸۳ خانوار است (قنبری و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۰۹).

شکل ۲. موقعیت جغرافیایی شهر تبریز در استان آذربایجان شرقی

یافته های تحقیق

در این قسمت از پژوهش یافته های توصیفی و استنباطی پژوهش بیان شده است. به این منظور، ابتدا ویژگی های جمعیت شناختی اعضای نمونه آماری در جدول ۱ بیان شده است. این ویژگی ها شامل سن، جنسیت، سطح تحصیلات، محل کار و سابقه فعالیت است. به منظور استفاده از نرم افزار *LISREL* باید توجه داشت که تحلیل مسیر در این نرم افزار شاخص های برازشی را تولید می کند که در بازه مشخصی مقبول و نتایج آن قابل استناد است. اولین شاخص کای اسکویئر هنجار شده^۱ است که از تقسیم X^2 بر درجه آزادی به دست می آید. مقادیر کمتر از ۳ برای این معیار بسیار مطلوب تلقی می شود. شاخص میزان انطباق (*AGFI*) نیز باید بزرگتر از ۰/۸ باشد، مقادیر بالای ۰/۹ برای شاخص های نیکویی برازش (*GFI*)، هنجار شده برازندگی (*NFI*) و هنجار شده برازندگی (*NNFI*) نشان دهنده این است که مدل از برازش مطلوبی برخوردار است. علاوه بر این، میزان شاخص^۲ *RMSEA* کمتر از ۰/۱ است. میزان انطباق شاخص ها برای چارچوب استخراج شده به شرح جدول ۲ است. همان طور که در این جدول آمده است

¹ Normed Chi-square Index
² Root Mean Square Error of Approximation

مقادیر معنی دار برای شاخص های برازش مدل از آزمون تحلیل مسیر مدل پژوهش با استفاده از نرم افزار LISREL³ حمایت می کند.

مورد بررسی

درصد		
۵۲٪	مرد	جنسیت
۴۸٪	زن	
۲۴٪	۲۵ تا ۳۴ سال	سن
۳۶٪	۳۵ تا ۴۴ سال	
۱۹٪	۴۵ تا ۵۴ سال	
۱۴٪	۵۵ تا ۶۴ سال	
۷٪	۶۵ سال و بیشتر	
۶٪	فوق دیپلم	تحصیلات
۵۱٪	لیسانس	
۴۳٪	فوق لیسانس و بالاتر	
۶۸٪	سازمان های دولتی	محل کار
۳۲٪	سازمان ها و موسسات غیر دولتی و خصوصی	
۳۰٪	کمتر از ۹ سال	سابقه فعالیت
۴۴٪	۱۰ تا ۱۹ سال	
۲۶٪	۲۰ سال و بیشتر	

جدول ۱. توزیع دموگرافیک نمونه

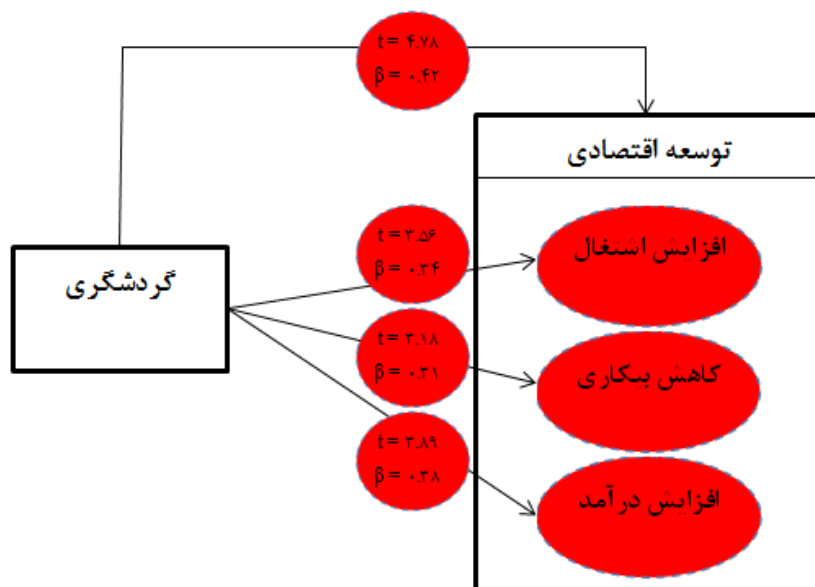
منبع: یافته های میدانی، ۱۳۹۵

جدول ۲. شاخص های برازندگی مدل مفهومی تحقیق

<i>X2/df</i>	<i>AGFI</i>	<i>GFI</i>	<i>NFI</i>	<i>NNFI</i>	<i>RMSEA</i>
۱.۹۸	۰.۸۸	۰.۹۸	۰.۹۶	۰.۹۵	۰.۰۳۱۱

تحلیل مسیر

در تحلیل مسیر روابط بین متغیرها در یک جهت جریان می یابند و به عنوان مسیرهای متمایز در نظر گرفته می شوند مفاهیم تحلیل مسیر در بهترین صورت از طریق ویژگی عمده آن، یعنی نمودار مسیر که پیوندهای علی احتمالی بین متغیرها را آشکار می سازد، تبیین می شوند. برای بررسی فرضیه های تحقیق لازم است که مدل کلی زیر برازش شود:

Chi-Square= 127.13, df= 64, P-Value= 0.00000, RMSEA= 0.0311

شکل ۳. اندازه گیری مدل کلی و نتایج فرضیه ها

در این قسمت از پژوهش یافته های بررسی فرضیه های پژوهش بیان شده است. با توجه به جدول (۳)؛ اگر آماره t بزرگتر از ۹۶.۱ باشد، فرضیه مورد تایید قرار می گیرد و بالعکس. بخاطر اینکه آماره t در فرضیه های ۱، ۲، ۳ و ۴ بزرگتر از ۹۶.۱ بوده است از این رو فرضیه های مورد نظر مورد تایید قرار می گیرند.

جدول ۳. خلاصه یافته های پژوهش

نتیجه	ضریب بتا (β)	آماره t	فرضیه های پژوهش
تایید	۰.۴۲	۴.۷۸	گردشگری ← توسعه اقتصادی
تایید	۰.۳۴	۳.۵۶	گردشگری ← افزایش اشتغال
تایید	۰.۳۱	۳.۱۸	گردشگری ← کاهش بیکاری
تایید	۰.۳۸	۳.۸۹	گردشگری ← افزایش درآمد

نتیجه گیری

پس از انقلاب صنعتی، با اختراع وسایل نقلیه سریع السیر، توسعه و بهبود وسایل ارتباطی بین کشورهای جهان، کوتاه شدن زمان سفر، ایجاد تسهیلاتی که از جهات مختلف برای مسافرت در اکناف جهان فراهم آمده بود و افزایش نسبی درآمدهای ناشی از رشد اقتصادی کشورها، تحولات شگرفی در زمینه سیاحت و جهانگردی صورت گرفت. به طوری که امروزه جهانگردی در سطوح بین‌المللی توسعه فراوان یافته و یکی از ارکان مهم اقتصادی کشورهای جهان را تشکیل می‌دهد. این صنعت در مدت زمان کوتاهی توانسته است اقلام بزرگی از مبادلات بین‌المللی را به خود اختصاص دهد. امروزه جهانگردی علاوه بر جنبه های فرهنگی، به عنوان یک از فعالیت‌های سودآور اقتصادی و اجتماعی نیز مورد توجه بسیاری از کشورهای جهان قرار گرفته و پایه های اقتصادی برخی از کشورها بر این صنعت استوار گردیده است. تبعات ناشی از انقلاب صنعتی، شهرنشینی، گسترش راه‌ها و شبکه های حمل

و نقل، ارتباطات بین‌المللی، استفاده از فناوری‌های نو و به تبع آن افزایش اوقات فراغت، ارتقا امنیت و عواملی از این دست همه و همه باعث رشد روز افزون توریسم و قرار گرفتن آن در مرکز توجه خانواده بشری شده است. در سال‌های اخیر، گردشگری منبع درآمد سرشار در تجارت جهانی و عنصر مهمی در بهبود و تنظیم موازنه بازرگانی و تراز پرداخت‌های بسیاری از کشورها شده است. گردشگری در قرن بیست و یکم با توجه به گسترش زیرساخت‌های اقتصادی، بهداشتی، امنیتی و ارتباطی به یک واقعیت اجتناب ناپذیر بدل گشته است. سفر به دیگر نقاط برای گردشگری با انگیزه‌های مختلف جزء ملزومات زندگی در این قرن محسوب می‌شود و در واقع جریانی را شکل می‌دهد که مرزهای ملی و بین‌المللی را درنوردیده و رویکردی فراتر از دولت-ملت یافته است. توریسم به عنوان پدیده‌ای با سودآوری فراوان به همراه گسترش تکنولوژی ارتباطات در وضعیت کنون جهان از چنان جایگاهی برخوردار گشته که تحت عنوان صنعت از آن یاد می‌شود. در همین راستا افزایش شمار گردشگران موجب رونق یافتن کسب و کار و افزایش درآمد شرکت‌ها و مؤسساتی می‌شود که در این عرصه فعالیت می‌کنند. توسعه گردشگری، به ویژه در کشورهای کمتر توسعه یافته، عامل موثری در مقابله با فقر و بیکاری است و موجب افزایش درآمد قشرهای مختلف، کاهش بیکاری و رونق اقتصادی و در نتیجه بهبود کیفیت زندگی مردم و افزایش رفاه اجتماعی می‌شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد که ارز به-دست آمده از فعالیت‌های گردشگری در تنظیم تراز پرداخت‌های بسیاری از کشورها، به ویژه کشورهای کمتر توسعه یافته که معمولاً وابسته به اقتصاد تک محصولی‌اند، موثر واقع شده است و شاید به همین دلیل است که لوئیس ترنر^۴ کارشناس ارشد بین-المللی صنعت جهانگردی، این صنعت را امیدبخش‌ترین و پیچیده‌ترین صنعتی می‌داند که جهان سوم با آن رو به روست و معتقد است که گردشگری بیشترین قابلیت را برای جانشینی دیگر صنایع درآمدزا دارد. کارشناسان پیش بینی می‌کنند که در سال ۲۰۲۰ میلادی صنعت گردشگری به عنوان سودآورترین صنعت جهان درخواهد آمد، به طوریکه از آن به عنوان صادرات نامرئی که مرکز اقتصادی آن شهرها هستند نام برده شده است. با توجه به اهمیت و سهم روزافزون بخش گردشگری در اقتصاد نوین، برنامه ریزی در جهت تقویت زیرساخت‌های گردشگری و ارتقای کیفیت خدمات و امکانات گردشگران، بیش از پیش ضروری می‌نماید. زیرا اعتقاد بر این است که رضایت گردشگران باعث می‌شود بازگشت و تداوم مسافرت به مقصد، از یک سو و ترغیب دوستان و آشنایان به دیدار از شهر مقصد موثر واقع شود و به این ترتیب، موجبات تداوم و پایداری گردشگری و رونق اقتصادی در منطقه موردنظر می‌شود. تحقیق حاضر با هدف تحلیل نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر تبریز در شهریورماه ۱۳۹۵ صورت پذیرفته است. داده‌های مورد نیاز برای این تحقیق با روش نمونه‌گیری در دسترس از کارشناسان و صاحب نظران سازمان‌ها و موسسات دولتی و خصوصی مرتبط با حوزه گردشگری در شهریورماه ۱۳۹۵ و با ابزار پرسشنامه جمع‌آوری شده است. نتایج بدست آمده حاکی از آن است که گردشگری موجب افزایش توسعه اقتصادی و هریک از ابعاد آن که عبارتند از: افزایش درآمد، افزایش اشتغال و کاهش بیکاری افراد در شهر تبریز می‌شود. همانگونه که از بررسی فرضیات تحقیق دریافت می‌گردد گردشگری موجب افزایش توسعه اقتصادی و هریک از ابعاد آن می‌شود. نتایج حاصل از این پژوهش با تحقیقات شربتبی (۱۳۹۴)، مهرابی

بشرآبادی و همکاران (۱۳۹۰)، ضرابی و پریخانی (۱۳۹۰)، زارعی نمین و همکاران (۱۳۹۰)، صیدایی و رستمی (۱۳۹۰) و مطیعی لنگرودی و رضائیه (۱۳۹۲) هم راستا می باشد.

پیشنهادات

۱. بررسی مجدد این تحقیق در جوامع دیگر و مقایسه نتایج بدست آمده.
۲. توجه به نیازها و خواسته های گردشگران باید در الویت کار مقاصد گردشگری قرار بگیرد و همه افراد درگیر در ارائه محصولات به گردشگران باید تلاش کنند که محصولی با کیفیت بیشتر به گردشگران ارائه بکنند زیرا باعث ایجاد یک تصویر ذهنی از آن مقصد گردشگری در نظر گردشگران می گردد.
۳. لازم است جهت افزایش تقاضا برای گردشگری شهر تبریز تبلیغات مثبت و جذاب، ایجاد بانک اطلاعاتی درباره جاذبه های گردشگری شهر تبریز در ابعاد مختلف فرهنگی، تاریخی، زیارتی، درمانی، ورزشی و هنری انجام شود. و همچنین استفاده از رسانه های عمومی به منظور آموزش مردم در زمینه نحوه برخورد مناسب با گردشگران، توجه به افزایش کیفیت خدمات گردشگری، افزایش راهنمایان گردشگری در نقاط جذاب شهری، افزایش امکانات و تسهیلات حمل و نقل در شهر تبریز امری لازم و ضروری به نظر می رسد.
۴. تهیه طرح های گردشگری برای قطب های توریستی استان با توجه به قابلیت ها و توانمندی های بالقوه و بالفعل تمامی مناطق توریستی استان.
۵. آموزش کد رفتار بین المللی و آداب و آیین تشریفات به مردم و متصدیان گردشگری استان.
۶. توسعه و بهسازی شبکه های ارتباطی استان به ویژه مسیرهای منتهی به جاذبه های مهم گردشگری.
۷. استفاده و الگوبرداری از تجارب کشورها و استان های موفق در جذب توریست داخلی و بین المللی.

منابع و مأخذ

- موحد، علی (۱۳۸۱)، بررسی و تحلیل الگوی فضایی توریسم شهری؛ مطالعه ی موردی: شهر اصفهان، رساله دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری به راهنمایی حسین شکوهی، دانشکده ی علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- خاکی، غلامرضا (۱۳۹۰). "روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی"، تهران، انتشارات بازتاب.
- سقای مهدی، علیزاده، سیددانا (۱۳۹۲)، امکان سنجی محصول گردشگری روستایی در شهرستان پاوه، فصلنامه فضای جغرافیایی، دوره ۱۳، شماره ۴۱، صص ۱-۲۰.
- کاظمی، مصطفی، پور، سمیرا، سعادت یار، فهیمه سادات، بیطرف، فاطمه (۱۳۹۱)، تأثیر تصویر ذهنی گردشگران بر ارزش ادراک شده از شهرهای ساحلی دریای خزر با تاکید بر نقش واسط کیفیت عوامل ادراک شده، مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال دوم، شماره ششم، صص ۱۹-۳۴.

- پوراحمد، احمد، حسینی، علی، اروجی، حسن، علیزاده، محمد (۱۳۹۲)، الویت سنجش راهبردهای توسعه گردشگری فرهنگی در منطقه الموت قزوین، پژوهش های جغرافیای انسانی، دوره ۴۵، شماره سوم، صص ۱-۱۷.
- حیدری چیانه (۱۳۸۳)، ارزیابی صنعت توریسم در ایران، پایان نامه دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز.
- دخیلی کهنمویی، جواد (۱۳۸۳)، بررسی راهکارهای توسعه صنعت توریسم در آذربایجان شرقی، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز.
- محلای، صلاح الدین (۱۳۸۰)، درآمدی بر جهانگردی، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- قنبری، ابوالفضل، آدمی، معصومه، هاشمی امین، سمیرا (۱۳۹۴)، سنجش پایداری توسعه گردشگری از نگاه جامعه محلی (مطالعه موردی: شهر تبریز)، نشریه گردشگری شهری، ۲(۲)، صص ۲۰۵-۲۱۸.
- اولادی قادیکلایی، جعفر (۱۳۸۸)، مقدمه ای بر طبیعت گردی، تألیف دیوید ای فنل، چاپ دوم، بابلسر، انتشارات دانشگاه مازندران.
- فنی، زهره، برغمندی، مجتبی، اسکندر پور، مجید، سلیمانی، منصور (۱۳۹۱)، سنجش میزان رضایتمندی گردشگران شهر گرگان، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری، دوره ۷، شماره ۲۰، صص ۳۱-۴۸.
- بهراری، جعفر، فراهانی، بنفشه (۱۳۹۲)، نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی و پایدار کشور، مجموعه مقالات دومین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین، همدان.
- بهراری، جعفر، فراهانی، بنفشه، بهاری، شهلا، بذله، مرجان، بهاری، حامد (۱۳۹۵)، تأثیر رضایت مشتری و تصویر برند بر وفاداری به برند در صنعت هتلداری (مطالعه موردی: هتل های پنج ستاره شهر تبریز)، فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، دوره پنجم، شماره نوزدهم، صص ۱-۱۸.
- کارگر، بهمن (۱۳۸۶)، توسعه شهرنشینی و صنعت گردشگری در ایران (از مفهوم تا راه کار)، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- پاپلی یزدی، حسین، سقایی، مهدی (۱۳۸۶)، گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، جلد اول، چاپ دوم، تهران، انتشارات سمت.
- پاپلی یزدی، حسین، سقایی، مهدی (۱۳۹۰)، گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، جلد اول، چاپ ششم، تهران، انتشارات سمت.
- رمضان زاده لسبویی، مهدی، حیدری، زهرا، گلین شریف دینی، جواد (۱۳۸۹)، امنیت و توسعه فعالیت های گردشگری در شهرهای ساحلی (مطالعه موردی: سواحل شهر رامسر)، مجموعه چکیده مقاله های همایش ملی امنیت در شهرهای ساحلی، فرماندهی انتظامی استان هرمزگان - دفتر تحقیقات کاربردی.
- زارعی نمین، علی، قنبری عدیوی، علی، سلیمی سودرجانی، احسان (۱۳۹۰)، اثرات درآمدی صنعت جهانگردی بر رشد اقتصادی کشورهای اسلامی عضو D8، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری، سال هفتم، شماره پانزده، صص ۱۷۹-۲۰۸.

- رفیعی دارانی، هادی، براتی، جواد (۱۳۹۳)، نقش صنعت گردشگری در ایجاد اشتغال در استان خراسان رضوی، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات مدیریت گردشگری، سال هشتم، شماره بیست و پنجم، صص ۱۰۹-۱۳۴.
- نصیری هنده خاله، اسماعیل، هادوی، فرامرزی، زمانی، مهدی (۱۳۹۵)، شناسایی رابطه بین توسعه صنعت گردشگری و رشد اقتصادی استان زنجان، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد و مدیریت شهری، سال چهارم، شماره سوم (پیاپی ۱۵)، صص ۷۵-۹۴.
- شربتبی، اکبری (۱۳۹۴)، بررسی نقش گردشگری در توسعه اقتصادی استان گلستان، فصلنامه علمی پژوهشی آمایش جغرافیایی فضا، سال پنجم، شماره پانزدهم، صص ۴۱-۵۷.
- گی، چاک وای (۱۳۸۶)، جهانگردی در چشم انداز جامع، ترجمه علی پارساییان و سید محمد اعرابی، جلد اول، چاپ چهارم، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.
- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۲)، جغرافیا و صنعت توریسم، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- طییبی، سید کمیل، بابکی، روح اله، جباری، امیر (۱۳۸۶)، بررسی رابطه توسعه گردشگری و رشد اقتصادی در ایران (۱۳۸۳-۱۳۳۸)، پژوهش نامه علوم انسانی و اجتماعی (ویژه اقتصاد)، سال هفتم، شماره بیست و ششم، دانشگاه مازندران.
- کاظمی، مهدی (۱۳۸۷)، تحلیل ادراک شهروندان زاهدانی در توسعه گردشگری چابهار، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا و توسعه، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۱۲، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- مهرابی بشر آبادی، حسین، جلایی اسفند آبادی، سید عبدالحمید، شکیبایی، علیرضا، جاودان ابراهیم (۱۳۹۰)، بررسی نقش گردشگری در اقتصاد استان کرمان و توسعه کالبدی شهرستان های آن، دو فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲۶، تهران.
- یوسفی پور، غلام رضا (۱۳۷۹)، نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی ایران و راه های گسترش آن، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته اقتصاد، استاد راهنما حسین باهر، دانشگاه امام صادق، معارف اسلامی و اقتصاد.
- کرمانی، صباغ، امیریان، سعید (۱۳۷۹)، بررسی اثرات اقتصادی توریسم در جمهوری اسلامی ایران (با استفاده از تحلیل داده-ستانده)، پژوهش نامه بازرگانی.
- ابهری، بهروز (۱۳۸۴)، نقش صنعت توریسم بر متغیرهای کلان اقتصادی، مجموعه مقالات همایش ظرفیت های اقتصادی ایران با تأکید بر وضعیت گردشگری ایران در بستر جهانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فیروزکوه.
- میراج، فرحناز (۱۳۸۶)، اثر جاذبه های گردشگری استان سمنان بر پویایی اشتغال، نشریه علوم جغرافیایی، جلد ۷، شماره ۱۰.
- امیر حاجلو، الهام، تولایی، سیمین، زنگانه، احمد، زنگانه، ابولفضل (۱۳۹۲)، ارزیابی و اولویت بندی اثرات گردشگری در سطح ملی با استفاده از فن تاپسیس، فصلنامه علمی پژوهشی برنامه ریزی منطقه ای، سال سوم، شماره دهم، مردودشت.
- حاجی نژاد، علی، احمدی، مهدی، احمدی، علی (۱۳۸۸)، تأثیرات گردشگری تجاری بر توسعه کالبدی- فضایی مناطق شهری (مطالعه موردی: شهر بانه)، مجله پژوهش های جغرافیایی انسانی، دوره ۴۱، شماره ۷۰.

جلالی عنصرودی، طاهره (۱۳۸۸)، بررسی و پهنه بندی اقلیم توریستی استان آذربایجان شرقی، پایان نامه کارشناسی ارشد، جغرافیا و اقلیم شناسی، استاد راهنما بهروز ساری صراف، دانشگاه تبریز، دانشکده جغرافیا و برنامه ریزی.

صیدایی، سید اسکندر، رستمی، شهین (۱۳۹۰)، سنجش تأثیرات اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی توسعه گردشگری (نمونه موردی: شهر کرمانشاه)، مجله برنامه ریزی فضایی، سال دوم، شماره سوم (پیاپی ۷).

صیدالی، محسن، سلیمانگلی، رضا، قره گوزلو، هادی (۱۳۹۱)، بررسی اثرات گردشگری در توسعه روستایی (مطالعه موردی: روستاهای دهستان چهل چای شهرستان مینودشت)، فصلنامه فضای گردشگری، سال ۱، شماره ۳.

ضرابی، اصغر، اسلامی پریخانی، صدیف (۱۳۹۰)، سنجش تأثیرات اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی و زیست محیطی توسعه گردشگری (مطالعه موردی: شهرستان مشکین شهر)، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۷۵، دانشگاه تهران.

اسفندیاری، ابولفضل، ملک حسینی، محمدتقی، موسوی زاده، سید رضا (۱۳۹۲)، بررسی نقش صنعت گردشگری در توسعه اجتماعی شهرهای مرزی (مطالعه موردی: استان گلستان)، نشریه پژوهش نامه مطالعات مرزی، سال ۱، شماره ۱.

مطیعی لنگرودی، سیدحسن، رضائیه آزادی، مریم (۱۳۹۲)، ارزیابی اثرات اقتصاد گردشگری از دیدگاه جامعه میزبان در تفرجگاه بند ارومیه، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، ۲ (۴): ۷۵-۹۱.

نوروزی، حسن، آهن جان، زینب، میری، غلامرضا، اربابی سبزواری، آزاده (۱۳۹۲)، بررسی نقش گردشگری در توسعه اقتصادی شهر (مطالعه موردی: شهرستان زاهدان)، مجموعه مقالات اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پایدار، همدان - انجمن ارزیابان محیط زیست هگمتانه.

نجفی نسب، میر حجت، دیزجی، منیره (۱۳۹۰)، نقش صنعت گردشگری در توسعه اقتصادی ایران، مجموعه مقالات همایش گردشگری و توسعه پایدار، همدان - دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.

Sharpley, J. and Richard (1997), "Rural Tourism: and Introduction", PN.4.